

ปัจจัยสมุปบาทจากพระโศภน

หมวดที่ ๔

ว่าด้วย ปัจจัยสมุปบาทเกิดได้เสมอ
ในชีวิตประจำวันของคนเรา

ปัจจัยสมุปบาทจะมีได้แก่การ
เฉพาะที่โคชนดงขนาคฐ์สถิตอยู่ในเวทนา^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะการประจวบพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการ; การ
ก้าวลงสู่ครรภ์ ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ย่อมมีขึ้น. ในกรณีนี้คือ แม้มารคาบิอาศัยร่วมกัน
แต่มารคาไม่มีระดู ทั้งกันธัพพะ (สัตว์ที่จะปฏิสนธิในครรภ์) ก็ยังมิได้เข้าไปตั้งอยู่
เฉพาะแล้ว การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ก็ยังมิได้เกิดขึ้น. ในกรณีนี้

๑. มาตตนิเทศสังขยสูตร ม.ม. ๑๒/๔๘๗/๔๕๒, จรัลภิกษุทั้งหลาย ที่เขาควัน.

แม้มารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย มารดาก็มีระดูด้วย แต่คันธัพพะยังไม่เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะแล้ว การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ก็ยังมีไม่ไต่ก่อน อยู่คนเดียว. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! แต่ในกาลใด มารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย, มารดามีระดูด้วย, คันธัพพะเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะแล้วด้วย; การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ย่อมมี เพราะการประจวบพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการ ด้วยอาการอย่างนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! มารดาอย่าอมบริหารซึ่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น ด้วยท้อง, ตลอดเวลาเก้าเดือนบ้าง สิบเดือนบ้าง; ด้วยความวิตกกังวลอันใหญ่หลวง เป็นภาระหนัก. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! มารดาอย่าอมตลอดซึ่งทารกนั้น โดยกาลอันล่วงไปเก้าเดือน บ้าง สิบเดือนบ้าง; ด้วยความวิตกกังวลอันใหญ่หลวง เป็นภาระหนัก, เสียแล้ว ซึ่งทารกอันเป็นผู้เกิดแล้วนั้น ด้วยโลหิตแห่งตน.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในวิธีวินัย สิ่งที่เรียกว่า “โลหิต” นั้น หมายถึง น้านมแห่งมารดา.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! กุमार^๖นั้น อาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลายแล้ว เล่นอยู่ด้วยของเล่นสำหรับทารก กล่าวคือ เล่นดินน้อยๆ เล่นหม้อข้าว หม้อแกง เล่นของเล่นชื่อโมกขจิกะ^๗. เล่นกังหันลมน้อยๆ เล่นทวงทรายด้วยไม้ เล่นรถน้อยๆ เล่นธนูน้อยๆ.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! กุमार^๘นั้น อาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลายแล้ว เป็นผู้เฝ้าอ้อมเพียบพร้อมด้วยกามคุณห้า ให้เขานำเรออยู่ทางคา ด้วยรูป

๕. โมกขจิกะ เป็นของเล่นสำหรับเด็กหนึ่ง ที่เล่นได้ด้วยวิธีการที่ตอนบน.

ทั้งหลาย; ทางหู ด้วยเสียงทั้งหลาย; ทางจมูก ด้วยกลิ่นทั้งหลาย; ทางลิ้น ด้วยรส
ทั้งหลาย; และทางกาย ด้วยสัมผัสทางผิวหนังทั้งหลาย; ล้วนแต่ นำปราณ
นำรักใคร่ นำพอใจ มีภาวะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่
เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด นำมาซึ่งความรัก.

กุมารนั้น กรันเห็นรูปด้วยตาแล้ว...; ได้ยินเสียงด้วยหูแล้ว...; รู้สึกลิ่น
กลิ่นด้วยจมูกแล้ว...; ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว...; ถูกต้องสัมผัสทางผิวหนังด้วยผิวหนัง
แล้ว...; รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว; ย่อมกำหนดด้วยใจ ในรูปและเสียงเป็นต้น
อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ย่อมขัดเคือง ในรูปและเสียงเป็นต้น อันมีลักษณะ
เป็นที่ตั้งแห่งความรัง. กุมารนั้น ย่อมมีจิตใจด้วยคุณธรรม; อยู่โดยปราศจาก
สติอันเข้าไปตั้งไว้ในกายด้วย; ย่อมไม่รู้จักตามที่เบียดเบียน ซึ่งเจโตวิมุติ ปัญญา-
วิมุติ อันเป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลายด้วย.

กุมารนั้น เมื่อประกอบด้วยความยินดีและความอินทรีย์อยู่เช่นนี้แล้ว เสวยอยู่
ซึ่งเวทนาใดๆ เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม เขาย่อม
เพเลิเพเลิน ปราศรเสริญ เมาหมกอยู่ ซึ่งเวทนานั้นๆ. เมื่อเป็นผู้เพเลิเพเลิน
ปราศรเสริญ เมาหมกอยู่ ซึ่งเวทนานั้นๆ. นันทิ (กำหนดจิตที่ไต่ตามยถา)
ย่อมบังเกิดขึ้น. นันทิ ไต่เข้าไปในเวทนาทั้งหลาย, นันทินัน คลอุปาทาน;
เพราะอุปาทานของกุมารนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมี
ชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน; ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วย
อาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตใจความสำคัญที่ผู้กล่าวพระ-
พุทธภาษิตไว้ ๒ ประการคือ เกิดโดยเหตุที่ระงับยั้งมั่นในเวทนา จึงจะเกิดกระแสแห่ง
ปัจจุสมุปบาท ด้วยอำนาจแห่งวิชา ในจิตใจเกินนั้นได้, น้อย่างหนึ่ง : อีกอย่างหนึ่ง
ข้อความตอนท้าย แสดงให้เห็นชัดอยู่แล้วว่า สิ่งที่เราเรียกว่า ภพ ภักดิ์, ชาติ ภักดิ์, เพ็งเกิดมี
เมื่อตอนที่ยังมั่นในเวทนานั้น ๆ; หาใช่เมื่อเด็กคลอดจากท้องแม่ เหมือนดังที่เข้าใจกัน
อยู่ในภาษาชนธรรมชาตินี้. ดังนั้น คำพูดในภาษาปัจจุสมุปบาทนี้ ควรไว้โดยภาษารวม
แท้ : ภพ ชาติ มีทุกคราวที่ยังมั่นในเวทนา. ชรามรณะ มีได้เมื่อใดก็ได้ เพราะมีความ
หมายในภาษารวมอีกนั่นเอง, ได้แก่ปัญหาหนักใจต่างๆ ที่เกิดมาจาก “ความหมาย” ของ
คำว่า “แก่-ตาย” ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ใจได้จริง, เป็นความแก่ หรือความตายที่ถูกต้อง
อีกด้วย ให้เรามีอำนาจเหนือจิตใจของเรา, เมื่อผู้ศึกษาเข้าใจความจริงอันลึกซึ้งนี้แล้ว การ
ศึกษาเรื่องปัจจุสมุปบาท ก็มิทางที่จะเป็นไปโดยยั้ง, ขอให้สนใจบทวนเป็นพิเศษ.

ปัจจุสมุปบาทแห่งเวทนา โคลละเอียค*

(หลังจากที่ได้ทรงประทับอยู่ด้วยอาการที่สงบ เป็นเวลาถึงเดือน เสกขออกจากที่สถิตนั้น
แล้ว ได้ตรัสว่า :-)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราได้อยู่แล้วโดยประเทศ^๑แห่งวิหารธรรม อย่างเดียว
กันกับวิหารธรรมที่ระงับอยู่แล้วเมื่อตรัสรู้แล้วใหม่ๆ. เมื่ออยู่โดยวิหารธรรมอย่างนี้
เราย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า :-

“เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือผัสสาภุฏฐิ^๒บัง; - สัมมาทิฏฐิ^๓บัง;
เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือมอถาสังคัปปะ^๔บัง; - สัมมาสังคัปปะ^๕บัง;

๑. ผู้ตรัสที่ ๑ วิหารวรรค มหาวรร. ตี. ๑๙/๑๖/๔๘. ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชควัน หลังจากที่ได้ประทับ
สถิตแล้วเป็นเวลาถึงเดือน.

๒. คำว่า “ประเทศ” ในที่นี้ หมายถึงที่แห่งความรู้สึกทางใจ เช่นเดียวกับแผ่นดินเป็นที่ตั้งแห่งความเป็น
อยู่ทางกาย. การที่คงไว้ในรูปศัพท์เดิมเช่นนี้ ก็เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบเงื่อนไขแห่งภาษาบาลี ซึ่งไม่
ค่อยจะปรากฏในภาษาไทย.

ว่าด้วยปัจจัยให้เกิดได้เสมอเป็นประจำ

๑๕๓

เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิจลาจากาบัง;	- สัมมาจากาบัง;
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิจลาจากัมมันตะบัง;	- สัมมากัมมันตะบัง;
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิจลาจากาชีวะบัง;	- สัมมาลาชีวะบัง;
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิจลาจากายาหะบัง;	- สัมมาายาหะบัง;
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิจลาจากาสติบัง;	- สัมมาสติบัง;
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิจลาจากาสมาธิบัง;	- สัมมาสมาธิบัง;
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือฉันทะบัง;	
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือวิทกบัง;	
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือสัญญาบัง;	
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือฉันทะ วิทกและสัญญาที่ยังไม่เข้าไปสงน รับบัง;	
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือฉันทะ วิทกและสัญญาที่เข้าไปสงน แล้วบัง;	
เวทนา	ย่อมมี	เพราะปัจจัยคือการบรรลุถึงฐานะที่ได้พยายามเพื่อจะบรรลุ ถึงบัง” ทั้งนี้.	

(อีกสูตรหนึ่งให้จัดโดยข้อความที่แปลออกไปอีกบางประการว่า)

ทุกชั้นภิกษุทั้งหลาย! เราได้อยู่แล้วโดยประเทศแห่งวิหารธรรม อย่างเดียว
กันกับวิหารธรรมที่เราเคยอยู่แล้วเมื่อทวัตรแล้วใหม่ๆ, เมื่ออยู่โดยวิหารธรรมอย่างนี้ เรา
ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า :-

๑. สูตรที่ ๒ วิหารวรรค มหาวาร. ถ. ๑๘/๑๘/๕๐, ทวัตรแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชทวัน หลังจากที่ได้ประทับ
ที่เรือนแล้วเป็นเวลา ๓ เดือน.

“เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิถาที่ภูริบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งมิถาที่ภูริบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือสัมมาที่ภูริบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งสัมมาที่ภูริบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิถาสังกับปะบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งมิถาสังกับปะบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือสัมมาสังกับปะบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งสัมมาสังกับปะบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิถาวาจาบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งมิถาวาจาบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือสัมมาวาจาบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งสัมมาวาจาบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิถากัมมันตะบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งมิถากัมมันตะบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือสัมมากัมมันตะบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งสัมมากัมมันตะบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิถาอาชีวะบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งมิถาอาชีวะบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือสัมมาอาชีวะบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งสัมมาอาชีวะบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือมิถาวายามะบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งมิถาวายามะบั้ง;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือสัมมาวามะบั้ง;	– ความเข้าไปสงบร้างับ
	แห่งสัมมาวามะบั้ง;	

เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือมิฉลวสติบัง ; แห่งมิฉลวสติบัง ;	- ความเข้าไปสงบรำงับ
เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือสัมมาสติบัง ; แห่งสัมมาสติบัง ;	- ความเข้าไปสงบรำงับ
เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือมิฉลวสมาธิบัง ; แห่งมิฉลวสมาธิบัง ;	- ความเข้าไปสงบรำงับ
เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือสัมมาสมาธิบัง ; แห่งสัมมาสมาธิบัง ;	- ความเข้าไปสงบรำงับ
เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือฉันทะบัง ; แห่งฉันทะบัง ;	- ความเข้าไปสงบรำงับ
เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือวิตกบัง ; แห่งวิตกบัง ;	- ความเข้าไปสงบรำงับ
เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือสัญญาบัง ; แห่งสัญญาบัง ;	- ความเข้าไปสงบรำงับ
เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือฉันทะ วิตกและสัญญาที่ยังไม่เข้าไปสงบรำงับ บัง ;	
เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือฉันทะ วิตกและสัญญาที่เข้าไปสงบรำงับ แล้วบัง ;	
เวทนาข้อมมี	เพราะปัจจัยคือการบรรลุดังฐานะที่ได้พยายามเพื่อจะบรรลุดัง บัง” ดังนี้.	

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า วิหารธรรมชนิด
ที่ทรงเคาะอยู่ เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ เป็นวิหารธรรมชนิดที่ทาสบายแก่การเกิดญาณ หรือ
ความรู้ต่างๆ จึงไม่ทรงรอกังขังตรัสว่า ได้รู้ธรรมอันเกี่ยวกับเวทนาเหล่านี้ เมื่ออยู่ด้วย
ประเทศแห่งวิหารธรรมชนิดนั้น. สำหรับคำว่าเวทนา (เวทียก) ในพระบาลีนี้ จะ

ต้องมีความหมายกว้างกว่าความหมายของคำว่า “เวทนาที่มีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย” ก็พูดกันตามธรรมดา แต่มาจนถึงความรู้สึกที่เป็นไปในลักษณะของความรู้หรือญาณ ในระดับใดระดับหนึ่งก็จะได้; หรืออย่างน้อยที่สุดก็เหมือนกับความหมายของคำว่าเวทนาแห่งคำว่า “สัญญาเวทยิทธิโร” มากกว่า; หรืออีกอย่างหนึ่งก็ถึงถึงความหมายของคำว่าเวทนาซึ่งมาในประโยคที่ตรัสว่า “เราล่าววยตจลี สหวิธสัถวิญญูเวทณวชฺช”^๑; ดังนั้น จึงมีปัจจัยมากมายถึง ๒๒ หรือ ๔๑ ปัจจัย. ปัจจัยนี้ ๆ ทำให้เกิดเวทนาขึ้นมา จัดเป็นปัจจัยการหนึ่ง ๆ แห่งลักษณะของอิทัปปัจจยคว หรือปฏิจลสมุปบาทได้.

อายตนะ คือจุดตั้งต้นของปฏิจลสมุปบาท^๒

ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย! เมื่อมือทั้งหลาย มีอยู่, การจับและการวาง ก็ปรากฏ; เมื่อเท้าทั้งหลาย มีอยู่, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็ปรากฏ; เมื่อนัยอันพบหาทั้งหลาย มีอยู่, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็ปรากฏ; เมื่อท้องได้ มีอยู่, ความหิวและความระหาย ก็ปรากฏ; นี่ฉันใด; ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย! เมื่อจักขุ มีอยู่, สุธและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสตะ มีอยู่, สุธและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะโสตะสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ มีอยู่, สุธและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชีวนา มีอยู่, สุธและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะชีวนสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกายะ มีอยู่, สุธและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน มีอยู่, สุธและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉะนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้เป็นปฏิภินิชาต จากร่างบน)

๑. ดูตัวที่ ๑, ๑๖ สมุททวรรค สฬายกนสังยุตต์ สฬา. เล. ๑๘/๒๑๔/๓๐๕, สรรพภิกขุทั้งหลาย.

ว่าด้วยปฏิภาณเกิดได้เสมอเป็นประจำ

๑๕๗

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมีสทั้งหลาย ไม่มี, การจับและการวาง ก็ไม่ปรากฏ; เมื่อเท้าทั้งหลาย ไม่มี, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็ไม่ปรากฏ; เมื่อข้อมแขนขาทั้งหลาย ไม่มี, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็ไม่ปรากฏ; เมื่อพลังใจไม่มี, ความหิวและความระหาย ก็ไม่ปรากฏ; นั่นฉันใด; ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักขุ ไม่มี, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสตะ ไม่มี, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ ไม่มี, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชีวนา ไม่มี, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะชีวนาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกายะ ไม่มี, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน ไม่มี, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉะนั้นเหมือนกัน.

....

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมีสทั้งหลาย มี, การจับและการวาง ก็มี; เมื่อเท้าทั้งหลาย มี, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็มี; เมื่อข้อมแขนขาทั้งหลาย มี, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็มี; เมื่อพลังใจ มี, ความหิวและความระหาย ก็มี; นั่นฉันใด; ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักขุ มีอยู่, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสตะ มีอยู่, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ มีอยู่, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชีวนา มีอยู่, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะชีวนาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกายะ มีอยู่, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน มีอยู่, สุธและทุกขอันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉะนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้เป็นปฏิภาณขันธ์ จากทรงคน)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมือทั้งหลาย ไม่มี, การจับและการวาง ก็ไม่มี;
เมื่อเท้าทั้งหลาย ไม่มี, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็ไม่มี; เมื่ออวัยวะทั้งหลาย
ไม่มี, การก้าวเข้าและการเหยียดออก ก็ไม่มี; เมื่อท้องไส้ ไม่มี, ความหิวและความระหาย
ก็ไม่มี; นั่นใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักขุ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสตะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆาณะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะฆาณะสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชีวหาไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกาย ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมนะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะมนะสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉะนั้นเหมือนกัน, ทั้งนี้ แล.

พมาสเหตุด้วยรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าอาตมามีจักขุเป็นกัน
เป็นเหตุตั้งต้นของการปรุงแต่งทุกชนิด; ในที่นี้ไต่แค่การเกิดขึ้นของเวทนา ทั้งที่เป็นสุข
และเป็นทุกข์. ถ้าไม่มีผัสสสัมผัสในท่อนนี้ ก็เป็นที่แน่นอนว่า จะเกิดผัสสาอุปาทาน
เป็นลำดับไป จนเกิดทุกข์ในที่สุด.

การเกิดขึ้นแห่งไตรทวาร

ขึ้นอยู่กับกาละเกิดขึ้นแห่งอวิชชาของปฏิจอสุมปบาท^๑

ถูกแล้ว ถูกแล้ว อานนท์! ตามที่สารีบุตรเมื่อตอบปัญหาในลักษณะนั้น
เช่นนั้น,^๒ ชื่อว่าได้ตอบโดยชอบ. ดูก่อนอานนท์! สุกและทุกข์นั้น เราดล่าวว่า

๑. สูตรที่ ๕ ทศพลวรรค ปธานสังยุตต์ นิทาน, ส. ๑๖/๔๖/๘๒, ถัดจากพระอานนท์ ที่เชตวัน.

๒. ครั้นกับพระอานนท์ได้เล่าเรื่องที่พระสารีบุตรตอบคำถามของพระภุมมะชฎาตามว่า "มีสมณะเพราะเหตุที่
ดล่าวสอนเรื่องกรรมอยู่ด้วยพวก ; พวกหนึ่งพูดว่าสุขและทุกข์ตนทำเอง, พวกหนึ่งว่าผู้อื่นทำให้, พวก
หนึ่งว่าตนทำเองด้วยผู้อื่นทำให้ด้วย, อีกพวกหนึ่งว่าไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้; ในเรื่องนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยอะไร? และเมื่อจะดล่าว ควรดล่าวอย่างไร จึงจะตรงกับพุทธมคิร" ดังนี้,
ซึ่งพระสารีบุตรได้ตอบอย่างเดียวกันกับที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสให้พระชานนที่ฟังนี้. เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสกับพระอานนท์ ดังนี้.

เป็นเพียงสิ่งที่อาศัยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเกิดขึ้น (เรียกว่าปัจจัยสมุปปีน-
กรรม). สุขและทุกข์นั้นอาศัยปัจจัยอะไรเล่า? สุขและทุกข์นั้น อาศัยปัจจัยคือ **ผัสสะ**,
ผู้กล่าวอย่างนี้แล ชื่อว่า กล่าวตรงตามทีแรกแล้ว ไม่เป็นการกล่าวที่เรารู้ค่าไม่จริง;
แต่เป็นการกล่าวโดยถูกต้อง และสพรหมมิกบางคนที่กล่าวตาม ก็จะไม่พลอยกลายเป็น
ผู้ควรถูกติไปด้วย.

ทุก่อนอนนท! ในบรรดาสมณพราหมณ์ ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสี่พวก
นั้น : สมณพราหมณ์ ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ **ว่าเป็น**
สิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเอง; แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขานิยามขึ้นนั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะ
เป็นปัจจัย จึงเกิดมิได้; สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติ
สุขและทุกข์ **ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นทำให้**, แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขานิยามขึ้นนั้น ก็ยังต้อง
อาศัยผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมิได้; สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด
ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ **ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย**, แม้สุข
และทุกข์ที่พวกเขานิยามขึ้นนั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมิได้; ถึงแม้
สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ **ว่าไม่ใช่ทำเอง**
หรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้ ก็ตาม, แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขานิยามขึ้นนั้น ก็ยังต้องอาศัย
ผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมิได้ อยู่แน่นอน.

ทุก่อนอนนท! ในบรรดาสมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสี่พวกนั้น :
สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ **ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำ**
เอาด้วยตนเอง, สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์
นั้นได้ ดังนั้นหรือ : มันไม่ใช่ฐานะที่จะทำได้; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอน
เรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ **ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นทำให้ก็ตาม**, สมณพราหมณ์

พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ กังนัณหหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย ก็ตาม, สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ กังนัณหหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้ ก็ตาม, สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ กังนัณหหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้.

ต่อก่อนอาณนที! เมื่อกาย (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ก็ตามมีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมบังเกิดขึ้น เพราะภาสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทางกาย) เป็นเหตุ.

ต่อก่อนอาณนที! เมื่อวาจา (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ก็ตามมีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมบังเกิดขึ้น เพราะวจีสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทางวาจา) เป็นเหตุ.

ต่อก่อนอาณนที! เมื่อมโน (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ก็ตามมีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมบังเกิดขึ้น เพราะมโนสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทางใจ) เป็นเหตุ.

ต่อก่อนอาณนที! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยอันเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิดภาสังขาร (อำนาจที่เกิดการเป็นไปทางกาย) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยตนเองบ้าง;

ว่าด้วยปัจจัยเกิดได้เสมอเป็นประจำ

๑๖๑

ก่อนอนันท์! เพราะอวิชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดภาสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น,
โดยอาศัยการกระตุ้นจากผู้นับ;

ก่อนอนันท์! เพราะอวิชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดภาสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย
รู้สึกตัวอยู่บ้าง;

ก่อนอนันท์! เพราะอวิชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดภาสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย
ไม่รู้สึกรู้สอยู่บ้าง;

ก่อนอนันท์! เพราะอวิชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดภาสังขาร (อำนาจให้เกิดการเป็นไปทางวาจา) ซึ่งเป็นปัจจัยให้
สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยตนเองบ้าง;

ก่อนอนันท์! เพราะอวิชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดภาสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย
อาศัยการกระตุ้นจากผู้นับ;

ก่อนอนันท์! เพราะอวิชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดภาสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย
รู้สึกตัวอยู่บ้าง;

คู่ก่อนอาณนทั! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิดนิวาสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยไม่รู้สีกตัวอยู่บ้าง;

คู่ก่อนอาณนทั! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิดนิวาสังขาร (อำนาจให้เกิดการเป็นไปทางใจ) ซึ่งเป็นปัจจัยให้ สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยตนเองบ้าง;

คู่ก่อนอาณนทั! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิดนิวาสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย อาศัยการกระตุ้นจากผู้อื่นบ้าง;

คู่ก่อนอาณนทั! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิดนิวาสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย รู้สีกตัวอยู่บ้าง;

คู่ก่อนอาณนทั! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเดียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิดนิวาสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย ไม่รู้สีกตัวอยู่บ้าง;

คู่ก่อนอาณนทั! อวิชชา เป็นตัวการ ที่แทรกนงแล้วในธรรมทั้งหลาย เหล่านั้น.

คู่ก่อนอาณนทั! เพราะความจางคลายตัวไปไม่เหลือแห่งอวิชชาอันนั้นเดียว, ภาย (ภายพาราที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น ย่อมไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ อันเป็นภายในเกิดขึ้น.

ว่าด้วยปฏิจจะเกิดได้เสมอเป็นประจำวัน

๑๖๓

ดูก่อนอานนท์! เพราะความจางคล้ายกับไปไม่เหลือแห่งอวิชชาอันนั้นเทียว,
วาทา (วาทาที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น ย่อมไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์
อันเป็นภายในเกิดขึ้น.

ดูก่อนอานนท์! เพราะความจางคล้ายกับไปไม่เหลือแห่งอวิชชาอันนั้นเทียว,
มโน (มโนที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น ย่อมไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์
อันเป็นภายในเกิดขึ้น.

ดูก่อนอานนท์! เพราะความจางคล้ายกับไปไม่เหลือแห่งอวิชชาอันนั้นเทียว,
อัญเจตนาในฐานะที่เป็นเขต (ที่เกิดทั้งอกแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่เป็น
เป็นวัตถุ (ทั้งที่ยาศัยแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่เป็นอายตนะ (ปัจจัย
โดยตรงแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่เป็นอิริยระ (เครื่องมือกระทำ
ให้เกิดสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ย่อมไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็น
ภายในเกิดขึ้น, ทั้งนี้ แล.

อวิชชาสัมพัทธ์

คือต้นเหตุอันแท้จริงของปฏิจจะสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เมื่อสำคัญเห็น,
ย่อมสำคัญเห็นซึ่งอัตตา, (ตน) มีอย่างต่างๆ : สมณะพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ย่อม

๑. อรรถกถา ๕ อรรถกถาปาวรค ขันธสังยุตต์ ขนธ. ส. ๑๗/๕๗/๑๔, อรรถกถาภิกษุทั้งหลาย ที่เขตนวัน.

สำคัญเห็นซึ่งอุปาทานชั้นที่ ๕ อย่างบ้าง, หรือว่า ย่อมสำคัญเห็นซึ่งอุปาทานชั้นที่ ๕ ใด ชั้นหนึ่ง ในบรรดาอุปาทานชั้นเหล่านั้นบ้าง (ว่าเป็นอัตตา).

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นอย่างไรเล่า? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในโลกนี้ บุคคลผู้มีได้สัปดาห์แล้ว ไม่เห็นพระอรียเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอรียเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอรียเจ้า, ไม่เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปบุรุษ :

(๑) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งรูป โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูปบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งรูปในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในรูปบ้าง; (๒) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งเวทนา โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนาบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งเวทนาในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในเวทนาบ้าง; (๓) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งสัญญา โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีสัญญาบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งสัญญาในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในสัญญาบ้าง; (๔) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีสังขารบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งสังขารทั้งหลายในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในสังขารทั้งหลายบ้าง; (๕) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งวิญญาณ โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีวิญญาณบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งวิญญาณในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในวิญญาณบ้าง.

เป็นอันว่า การสำคัญเห็นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ ย่อมมีด้วย, การถึงกับฉกฉวย (ฉก) ของภิกษุนี้ว่า “เรามีอยู่”, ดังนั้น ก็มีด้วย.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุนั้น ถึงกับฉกฉวยว่า “เรามีอยู่ (อัตตัตถิ)” ดังนั้นแล้ว ลำดับนั้น การกล่าวลงแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ๕ ประการ ย่อมมีขึ้น; ได้แก่ อินทรีย์คือตา อินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย.

ว่าด้วยปฏิจจาเกิดได้เสมอเป็นประจำ

๑๖๕

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! มโน มีอยู่, ธรรมทั้งหลาย มีอยู่, อวิชชาธาตุ มีอยู่.

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อปุถุชนผู้ไม่ได้ดับแล้ว เป็นผู้ล้นเวทนาอันเกิด จากอวิชชาอันมีอยู่ตั้งแล้ว, ความถึงกับจับฉวย ว่า “เรามีอยู่ (อสุมีติ)” ทั้งนี้ยัง ย่อมมีแก่เขา; ว่า “นี่เป็นเรา (อยมตมสุมีติ)” ทั้งนี้ยัง ย่อมมีแก่เขา; ว่า “เรายังมี (ภวิสสุตติ)” ทั้งนี้ยัง ย่อมมีแก่เขา; ว่า “เรายังไม่มี (น ภวิสสุตติ)” ทั้งนี้ยัง ย่อมมี แก่เขา; ว่า “เรายังเป็นสัตว์มีรูป (รูปี ภวิสสุตติ)” ทั้งนี้ยัง ย่อมมีแก่เขา; ว่า “เรายัง เป็นสัตว์ไม่มีรูป (อรูปี ภวิสสุตติ)” ทั้งนี้ยัง ย่อมมีแก่เขา; ว่า “เรายังเป็นสัตว์มีสัญญา (สญฺญี ภวิสสุตติ)” ทั้งนี้ยัง ย่อมมีแก่เขา; ว่า “เรายังเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา (อสญฺญี ภวิสสุตติ)” ทั้งนี้ยัง ย่อมมีแก่เขา; ว่า “เรายังเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ (เนวสญฺญินาสญฺญี ภวิสสุตติ)” ทั้งนี้ยัง ย่อมมีแก่เขา.

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! อินทรีย์ทั้งหลาย ๕ ประการ ย่อมตั้งอยู่ ในการ ถึงกับจับฉวยเหล่านั้นนั่นแหละ. แต่ว่า ในกรณีที่มีอวิชชา เป็นสิ่งที่ล้นแล้วด้วยแล้ว ย่อมละเสียได้, วิชาย่อมเกิดขึ้น. เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชา โดยการสำรอก ไม่เหลือแห่งอวิชชา ของอริยสาวกนั้น, ความถึงกับจับฉวยว่า “เรามีอยู่” ทั้งนี้ก็ ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า “นี่เป็นเรา” ทั้งนี้ก็ ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า “เรายังมี” ทั้งนี้ก็ ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า “เรายังไม่มี” ทั้งนี้ก็ ย่อมไม่มี แก่อริยสาวกนั้น; ว่า “เรายังเป็นสัตว์มีรูป” ทั้งนี้ก็ ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า “เรายังเป็นสัตว์ไม่มีรูป” ทั้งนี้ก็ ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า “เรายังเป็นสัตว์ มีสัญญา” ทั้งนี้ก็ ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า “เรายังเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา” ทั้งนี้ ก็ ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า “เรายังเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่” ทั้งนี้ก็ ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น, ดังนี้ แล.

นามรูปก้าวลง เมื่อนุสยังกอลน^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อม **คิด** (เจตคฺ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อม **ดำริ** (ปกฺกเปตฺติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และย่อม **มีจิตปลั่งลงไป** (อานุเสถกฺ) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น ย่อม **เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ**. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, การก้าวลงแห่งนามรูป ย่อมมี. เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อม **ไม่คิด** ถึงสิ่งใด, ย่อม **ไม่ดำริ** ถึงสิ่งใด, แต่เขายังมี **ใจปลั่งลงไป** (กือนุสยัง) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น ก็ยังเป็น **อารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ**. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, การก้าวลงแห่งนามรูป ย่อมมี. เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-

๑. สุตตที่ ๔ ๓ พระชคคยวรรค นิกายนาลงุคคํ นิกาย. ส. ๑๑/๗๕/๑๔๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่จันทวัน.

โหม่นสุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ถ้า บุคคลย่อมไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใดด้วย, และทั้งย่อมไม่มีใจส่งลงไป (คือไม่มีอนุสัย) ในสิ่งใดด้วย, ในกาลใด; ในภพนั้น สิ่งนั้น ย่อมไม่เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งมั่นแห่งวิญญาณได้เลย. เมื่ออารมณ์ไม่มี, ความตั้งมั่นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี; เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งมั่นเฉพาะ ไม่เจริญอกงามแล้ว, การก้าวล่วงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี. เพราะความคับแห่งนามรูป จึงมีความคับแห่งสพายตนะ; เพราะมีความคับแห่งสพายตนะ จึงมีความคับแห่งผัสสะ; เพราะมีความคับแห่งผัสสะ จึงมีความคับแห่งเวทนา; เพราะมีความคับแห่งเวทนา จึงมีความคับแห่งตัณหา; เพราะมีความคับแห่งตัณหา จึงมีความคับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความคับแห่งอุปาทาน จึงมีความคับแห่งภพ; เพราะมีความคับแห่งภพ จึงมีความคับแห่งชาติ; เพราะมีความคับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเหระทุกขะ-โหม่นสุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

ต้นหาเกิดขณ เนอณนุสยกองขณ

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมคิด (เจตติ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อมดำริ (ปกปเปติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และย่อมมีใจส่งลงไป (อนุเสถ) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น ย่อม

๑. สูตรที่ ๑๐ ภพวารชกัถยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ต. ๑๖/๘๐/๑๔๙, ทศสัทธกัถยทั้งหลาย ที่เชควัน.

เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่ง
 วิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญออกงามแล้ว, **เครื่องนำไปสู่
 ภาหิม (นติ = คณหา) ย่อมมี**; เมื่อเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ มี, การมาการไป (อาคคิกติ) **ย่อมมี**;
 เมื่อการมาการไป มี, การเคลื่อนและการบังเกิด (จุติ + อุปปาตะ) **ย่อมมี**;
 เมื่อการเคลื่อนและการบังเกิด มี, ชาติขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกะโทมนัสอุปายาส
 ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ **ย่อมมี**
 ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลยอมไม่คิดถึงสิ่งใด, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใด,
 แต่เขายังมีใจปักลงไปในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น ย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่ง
 วิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น
 ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญออกงามแล้ว, **เครื่องนำไปสู่ภาหิม (นติ = คณหา) ย่อมมี**;
 เมื่อเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ มี, การมาการไป (อาคคิกติ) **ย่อมมี**; เมื่อการมาการไป มี,
 การเคลื่อนและการบังเกิด (จุติ + อุปปาตะ) **ย่อมมี**; เมื่อการเคลื่อนและการบังเกิด มี,
 ชาติขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป :
 ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ **ย่อมมี** ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามัวว่า บุคคลยอมไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย, ย่อมไม่ดำริ
 ถึงสิ่งใดด้วย, และทั้งยอมไม่มีใจฝังลงไป (คือไม่มีอนุสัย) ในสิ่งใดด้วย, ในกาลใด;
 ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อมไม่เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณได้เลย. เมื่ออารมณ์
 ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี; เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะ
 ไม่เจริญออกงามแล้ว, **เครื่องนำไปสู่ภาหิม (นติ = คณหา) ย่อมไม่มี**; เมื่อเครื่องนำ
 ไปสู่ภพใหม่ ไม่มี, การมาการไป (อาคคิกติ) **ย่อมไม่มี**; เมื่อการมาการไป ไม่มี,

การเคลื่อนและการบังเกิด (จุติ + อุปปาต) ย่อมไม่มี; เมื่อการเคลื่อนและการบังเกิดไม่มี, ชาติขรรณณะ โสกะปริเหวะทุกขะโหมนัตตูปายาสทั้งหลายต่อไป จึงกับสัน : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นั้น ย่อมมี ทั่วยาการอย่างนี้, ทั้งนี้ แล.

ภพใหม่เกิดขึ้น เมื่ออนัตตีก่อน

ก่อนภพทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมคิด (เจตติ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อมดำริ (ปกฺกเปตฺติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และย่อมมีจิตตั้งลงไป (อนฺตติ) ในสิ่งใดอยู่; ^๑ ดังนั้น ย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญยกงามแล้ว, ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมมี; เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป มี, ชาติขรรณณะ โสกะปริเหวะทุกขะโหมนัตตูปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นั้น ย่อมมี ทั่วยาการอย่างนี้.

ก่อนภพทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมไม่คิด (โน เจตติ) ถึงสิ่งใด, ย่อมไม่ดำริ (โน ปกฺกเปตฺติ) ถึงสิ่งใด, แต่เขายังมีจิตตั้งลงไป (อนฺตติ) ในสิ่งใดอยู่; ดังนั้น

๑. สูตรที่ ๔ พหุชาตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ต. ๑๖/๒๔/๑๕๕, ทวิตถกติกทั้งหลายที่เขตรัน.

๒. คำว่า "มีจิตตั้งลงในสิ่งใด" ถอดศัพท์ออกมาจากคำว่า อนฺตติ ซึ่งแปลว่าเอาตาม กล่าวคือ อารมณ์แห่งอนัตตีก่อนภพชาติ จลิตสูตร อุปฺป. ม. ๑๔/๕๑๗/๔๒๒, ซึ่งมีคำว่าเมื่อสหายสุตฺตเวทนา แล้วเพสทิเพตติอันก็เกี่ยวกับอานุสสัย; เมื่อสหายทุกขเวทนา แล้วเศร้าโศกเลื่อมใจไว้ไร ก็ก่อปัญหานุสสัย; เมื่อสหายอุทฺทมนสุตฺตเวทนา แล้วหลงไม่รู้ความเป็นจริง ก็ก่อวิหิงสาธุสสัย. ข้อนี้หมายความว่า เมื่อจิตกระทำอาการ "อนฺตติ" ในสิ่งใด ย่อมหมายถึงการก่ออนัตตีก่อนในสิ่งนั้น ตามชื่อแห่งอนัตตีก่อน ๆ จึงสามารถก่อภพใหม่ได้; ไม่เหมือนอนัตตีก่อนว่า เจตติ หรือ ปกฺกเปตฺติ : ความดำริถึงความคิดและความดำริด้วย ๆ ย่อมไม่อาจก่อภพใหม่ เว้นไว้แต่จะเป็นไปแรงกล้าจนเกินขนาดจึงถึงกับตั้งลงไปในอารมณ์ใด จึงจะมีวิญญาณที่สรวรรณกภพใหม่ได้. — คำอธิบายของผู้รวบรวม.

ย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมมี; เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป มี, ชาติขรรณระโสกะบริเวระทุกะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ถ้า บุคคลย่อมไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย, ย่อมไม่คำนึงถึงสิ่งใดด้วย, และทั้งย่อมไม่มีใจส่งไป (ใน อนุตฺต) ในสิ่งใดด้วย, ในกาลใด; ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อมไม่เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณได้เลย. เมื่ออารมณ์ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี; เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะ ไม่เจริญงอกงามแล้ว, ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี; เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ไม่มี, ชาติขรรณระโสกะบริเวระทุกะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายต่อไป จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

การขงลงแห่งวิญญาณเกิดขึ้น เมื่อเห็นสัญโญชนิธรรมโดยความเป็นอัสสาหะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกตเห็นโดยความเป็นอัสสาหะ (นารักนายนฺติ) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์^๒อยู่, การขงลงแห่งวิญญาณ ย่อมมี. เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายทนะ; เพราะมีสฬายทนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี

๑. สูตรที่ ๔ ทุกขวรรค ยภิสสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๘/๒๓๐, ๓ วรรคแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชควัน.

๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ (สังโยชนิธรรม) ในหมวดที่ ๓ แห่งหัวข้อว่า "นามรูปหยังตง เพราะเห็นสัญโญชนิธรรมโดยความเป็นอัสสาหะ".

ว่าด้วยปัจจัยจะเกิดได้เสมอเป็นประจำวัน

๑๗๑

เวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน; ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนคันไม้ใหญ่ มีรากตั้งลงไปเบื้องล่างห้วย มีรากแผ่ไปรอบ ๆ ห้วย รากทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนแต่ถูกสิ่งโสโครกขึ้นไปเบื้องบน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อเป็นอย่างนี้ คันไม้ใหญ่ซึ่งมีอาหารอย่างนั้น มีเครื่องหล่อเลี้ยงอย่างนั้น พึ่งคงอยู่ได้ตลอดกาลยาวนาน, ข้อนั้นฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นก็ฉันนั้น: เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกิติเห็นโดยความเป็นอัสสหาะ (นารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่งวิญญาณย่อมมี. เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายกณะ; เพราะมีสฬายกณะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน; ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

การหยั่งลงแห่งวิญญาณไม่มี

เพราะเห็นสัญญาธิปไตยนิชธรรมโดยความเป็นอาทินวะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกิติเห็นโดยความเป็นอาทินวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่ง

๑. สูตรที่ ๘ พุทฺธชรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทรน. น. ๑๖/๑๙๐/๒๒๒, คติแห่งภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

วิญญาณ ล้วนไม่มี. เพราะความคับแค้นแห่งวิญญาณ จึงมีความคับแค้นแห่งนามรูป; เพราะมีความคับแค้นแห่งนามรูป จึงมีความคับแค้นแห่งสพายนะ; เพราะมีความคับแค้นแห่งสพายนะ จึงมีความคับแค้นแห่งผัสสะ; เพราะมีความคับแค้นแห่งผัสสะ จึงมีความคับแค้นแห่งเวทนา; เพราะมีความคับแค้นแห่งเวทนา จึงมีความคับแค้นแห่งตัณหา; เพราะมีความคับแค้นแห่งตัณหา จึงมีความคับแค้นแห่งอุปาทาน; เพราะมีความคับแค้นแห่งอุปาทาน จึงมีความคับแค้นแห่งภพ; เพราะมีความคับแค้นแห่งภพ จึงมีความคับแค้นแห่งชาติ; เพราะมีความคับแค้นแห่งชาตินั้นแล ชรามณะโสกะปิเวทาทะทุกระโหมนัสอุปายาสหังหลาย จึงคับตัน : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งต้นนั้นย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีอยู่. ลำต้นนั้น บุรุษพึงเลื้อยเอวรอบและตะกรวามแล้ว บุรุษนั้นพึงตัดต้นไม้ในที่โคน ครั้นตัดที่โคนแล้ว พึงซุกซาระ; ครั้นซุกซาระแล้ว พึงรื้อขึ้นซึ่งรากทั้งหลาย แม้ที่ซุกเพียงเท่ากันแล. บุรุษนั้น ตัดต้นไม้เป็นเพื่อนน้อยเพื่อนใหญ่ ครั้นตัดเป็นเพื่อนน้อยเพื่อนใหญ่แล้ว พึงผ่า; ครั้นผ่าแล้ว พึงกระทำให้เป็นซีก ๆ; ครั้นกระทำให้เป็นซีก ๆ แล้ว พึงฝังให้แห้งในสมและแตก; ครั้นฝังให้แห้งในสมและแตกแล้ว ย่อมเผาด้วยไฟ; ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว พึงกระทำให้เป็นขี้เถ้า; ครั้นกระทำให้เป็นขี้เถ้าแล้ว ย่อมไปรยไปตามลมอันพัดจัก หรือว่าพึงให้ลอยไปในกระแสน้ำอันเชี่ยว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการกระทำอย่างนี้แล ต้นไม้ใหญ่นั้น ก็จะเป็นต้นไม้มีรากอันขาดแล้ว เหมือนต้นตาลที่ถูกทำลายแล้วที่ขั้วแห่งยอดถึงแล้วซึ่งความไม่มีไม่เป็น มีความไม่ถ่วงอีกต่อไปเป็นธรรมตา, ขันฉันทโค; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ขันฉันทนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่. การหยั่งลงแห่งวิญญาณย่อมไม่มี. เพราะความคับแค้นแห่งวิญญาณ จึงมีความคับแค้นแห่งนามรูป; เพราะมีความคับแค้นแห่งนามรูป จึงมีความคับแค้นแห่งสพายนะ; เพราะมีความคับแค้นแห่งสพายนะ จึงมีความคับ

ว่าด้วยปัจจัยที่เกิดได้เสมอเป็นประจำวัน

๑๗๓

แห่งผัสสะ; เพราะมีความคับแค้นแห่งผัสสะ จึงมีความคับแค้นแห่งเวทนา; เพราะมีความคับ
แค้นแห่งเวทนา จึงมีความคับแค้นแห่งตัณหา; เพราะมีความคับแค้นแห่งตัณหา จึงมีความคับ
แค้นแห่งอุปาทาน; เพราะมีความคับแค้นแห่งอุปาทาน จึงมีความคับแค้นแห่งภพ; เพราะมี
ความคับแค้นแห่งภพ จึงมีความคับแค้นแห่งชาติ; เพราะมีความคับแค้นแห่งชาตินั้นแล ชรามรรณะ
โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสามนี้
ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

การเกิดแห่งโลก คือการเกิดแห่งกระแสปัจจัยอุปาทาน ที่เกิดขึ้นในใจคน ทุกคราวไป^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็การเกิดขึ้น (สมุตฺถ) แห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า?
(การเกิดขึ้นแห่งโลก เป็นอย่างนี้คือ :-)

เพราะอาศัยซึ่งจิตตัณหา, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การ
ประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะ
มีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมี
ตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมี
ภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : นี้ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.

๑. สูตรที่ ๔ โอภกัณณวรรค สหวทนสังยุตต์ สทพ. ตี. ๑๘/๑๐๘/๑๕๖, ครุสัทธกัมมัฏฐกถา.

เพราะอาศัยซึ่งโสทรคัตถ์, ซึ่งเสียงทั้งหลายคัตถ์, จึงเกิดโสทรวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสทร + เสียง + โสทรวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีคัมภี; ... ฯลฯ...
เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : นี คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.

เพราะอาศัยซึ่งขามะคัตถ์, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายคัตถ์, จึงเกิดขามวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ขามะ + กลิ่น + ขามวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีคัมภี; ... ฯลฯ...
เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : นี คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.

เพราะอาศัยซึ่งชีวหาคัตถ์, ซึ่งรสทั้งหลายคัตถ์, จึงเกิดชีวหาวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชีวหา + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีคัมภี; ... ฯลฯ...
เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : นี คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.

เพราะอาศัยซึ่งกายคัตถ์, ซึ่งโณฐัพพะทั้งหลายคัตถ์, จึงเกิดกายวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โณฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีคัมภี; ... ฯลฯ...
เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : นี คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.

ว่าด้วยปัจจัยจะเกิดได้เสมอเป็นประจำวัน

๑๓๕

เพราะอาศัยซึ่งในกาย, ซึ่งอัมมารมณห์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + อัมมารมณห์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
ตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย
จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ
โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : นี้ คือการเกิดขึ้น
แห่งโลก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.

การดับแห่งโลก คือการดับแห่งกระแสปัจจัยอุปาทาน ที่ดับลงในใจคน ทุกคราวไป^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็การดับลง (อทุกขม) แห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า?
(การดับลงแห่งโลก เป็นอย่างไรนี้คือ :-)

เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ
ความอาจคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั่นแหละ, จึงมีความดับ

๑. สูตรที่ ๔ โยสกเขมฉวรรค สหยคนตยสูตร สผ. ตี. ๑๘/๑๐/๘๑๕๒, ทรวัดนักภิกษุทั้งหลาย.

แห่งอุปาทาน; เพราะมีความคับแห่งอุปาทาน จึงมีความคับแห่งภพ; เพราะมีความคับแห่งภพ จึงมีความคับแห่งชาติ; เพราะมีความคับแห่งชาตินั้นแล ขรามรณะ โสกะปริเทวาทุคชะโหมนเสอุปายาสทั้งหลาย จึงคับสัน : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีภัยอาการอย่างนี้. **นี่ คือการคับลงแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิดโสทวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ + เสียง + โสทวิญญาน) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีคันหา. เพราะความจางคลายคับไปไม่เหลือแห่งคันหานนั้นแหละ, จึงมีความคับอุปาทาน; ... ฯลฯ ... **นี่ คือการคับลงแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่งจณนะด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจณวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จณนะ + กลิ่น + จณวิญญาน) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีคันหา. เพราะความจางคลายคับไปไม่เหลือแห่งคันหานนั้นแหละ, จึงมีความคับแห่งอุปาทาน; ... ฯลฯ ... **นี่ คือการคับลงแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่งชีวพด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวพวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชีวพ + รส + ชิวพวิญญาน) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีคันหา. เพราะความจางคลายคับไปไม่เหลือแห่งคันหานนั้นแหละ, จึงมีความคับแห่งอุปาทาน; ... ฯลฯ ... **นี่ คือการคับลงแห่งโลก.**

ว่าด้วยปัจจัยที่เกิดได้เสมอเป็นประจำ

๑๗๒

เพราะอาศัยซึ่งกายด้วย, ซึ่งโสภณัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกามวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โสภณัพพะ + กามวิญญาณ) นั้นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
ตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งคันถวนนันทะ,
จึงมีความคับแค้นอุปาทาน; ... ฯลฯ ... นี้ คือการคับลงแห่งโลก.

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งจันทรามณห์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + จันทรามณห์ + มโนวิญญาณ) นั้นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
ตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งคันถวนนันทะ,
จึงมีความคับแค้นอุปาทาน; เพราะมีความคับแค้นอุปาทาน จึงมีความคับแค้นภพ;
เพราะมีความคับแค้นภพ จึงมีความคับแค้นชาติ; เพราะมีความคับแค้นชาตินั้นแล
ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโถมใส่อุปายาสทั้งหลาย จึงยับยั้ง : ความคับลงแห่ง
กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. นี้ คือการคับลงแห่งโลก.

ดูก่อนลักษณะทั้งหลาย เหล่านี้แล คือการคับลงแห่งโลก.

๔๔
หมวดที่ ๔ จบ